

I stadens våld

Lars Marcus

Projekteringsmetodik, KTH

Lars Marcus' artikel är ett försök att klargöra relationen mellan Staden och Makten. Det handlar emellertid inte om någon speciell stad eller om begreppen Stad och Makt i sin mest generella form. Det handlar i stället om någon specifik form av maktutövning – politisk, ekonomisk eller administrativ.

Lars Marcus' poäng är ganska enkel, men inte desto mindre tankeväckande. Makten är, i sista hand, någonting nödvändigt för varje tänkbart, organiserat samhälle; beslut måste fattas och någon måste fatta dessa beslut. Staden är därför inte enbart en fysisk manifestation för makten, utan bör snarare ses som en av Maktens existensformer. Utan Staden kan ingen Makt finnas, och utan Makten finns ingen stad.

”Det som brottsdomstolarna nu ser som sitt tillämpningsområde, som sitt ’nyttiga’ föremål, är inte längre den skyldiges kropp som har upprest sig mot konungens kropp; det är inte heller samhällsfördragets rättssubjekt; det är den disciplinära individen. Det högsta straff rättvisan uppnådde under *ancien régime* var styckandet av kungamördarens kropp: den starkaste makten visade sig, då den drabbade den största brottslingen, vars totala förintelse lät brottet framstå i dess sanning. Det moderna straffsystemets idealiska slutpunkt borde vara en disciplin utan gräns: ett förhör utan slut, en oändlig undersökning som ständigt utökas med nya minutiösa och ständigt mera analytiska iakttagelser, ett dömande som innebär att man upprättar en aldrig avslutande dossier samtidigt som man utmäter milda straff parade med examine-ringens envetna nyfikenhet, ett rättsförfarande som ständigt skulle mäta avvikelser från en ouppnåelig norm och samtidigt utgöra en asymptotisk rörelse i riktning mot det oändliga. Inkquisitionens rättsförfarande utmynnar logiskt i en plågsam avrättning. En rättvisa genomsyrad av disciplinära metoder och examensförfaranden förlängs helt naturligt av att individen sätts under ’observation’. Det är då knappast förvånande att cellfängelset med sin rytmiska uppdelning av tiden, sitt tvångsarbete, sina instanser för övervakning och betygsättning, sina normalitetslärare som övertar och mångfaldigar domarens funktioner har blivit straffsystemets moderna verktyg. Det är då inte heller förvånande att fängelserna liknar fabriker, skolor, kaserner, sjukhus, de liknar ju alla fängelser.”

Ur *Övervakning och straff* av Michel Foucault

Inledning

Det följande är ett försök att med inspiration från de tankar den franske filosofen Michel Foucault (1926-1984) lägger fram i sin bok *Övervakning och straff* (1974) se hur stadsbyggandet genom tiderna fungerat som ett instrument i utövandet av makten. Texten är ett utdrag ur ett examensarbete vid KTH-A.

Makt under medeltiden

Styrkan, makten, rätten

Makt i det medeltida feodala samhället hade sin grund i styrka, den styrka som den medeltide fursten lyckades samla i sin här och dess potential av våld. Ju större styrka, desto större makt och inte att förglömma, desto större rätt. Det var styrkan som gav fursten rätten till makten eller snarare, det var makten att ta rätten som gav härskaren rätten till makten. Det var utövandet av den starkares rätt i ett samhälle där den starkare har rätt. Den starkare har makten att skilja rätt från orätt. Makten ger fursten rätten att formulera lagen eller om man så vill, sanningen. Makten producerar rätten, rätten reproducerar makten.

För att rätten skall hållas vid liv måste fursten ständigt uppvisa sin makt och påvisa sin styrka. Fursten måste med största möjliga påtaglighet för sina undersåtar visa sin styrka, sin makt, ty därigenom visar han sin rätt. Detta kan han göra genom att faktiskt ge sin styrka utlopp i påtagligt våld eller i form av olika representationer av styrka. På detta sätt blir varje besegrande av konkurrerande furstar och varje krossande av folkliga uppror ett bekräftande av hans position. Dels genom den direkta handlingen men också genom de efterföljande paraderna, sångerna och äreminnena vilka blir representationer av styrkan och makten hos fursten. Dessa representationer är ett mer ekonomiskt och effektivare sätt för fursten att upprätthålla sin makt, ett sätt som med enkla medel upprepas och dröjer sig kvar i undersåtarnas vardag i form av minnesdagar och minnesmärken.

Vid sitt mål framstår fursten för sina undersåtar som en självklar överhet som inte kan ifrågasättas, en naturlig del av livet, den del som ordnar rätt och orätt, som ger de yttre ramarna för det vardagliga livet. Den oerhörda förskjutningen av styrka, makt och rätt till furstens fördel gentemot hans undersåtar ger inte utrymme för andra föreställningar. Den furstliga överhögheten under medeltiden är en självklar betingelse, är själva grunden för det feodala livet, det som ger dess ramar, dess förutsättningar, dess lagar. Styrkan ger makten att ta rätten, vilken formulerar sanningen, sanningen om medeltidens feodala samhälle.

Maktens fasta former under medeltiden

Borgen

Furstens styrkedominans i en landsända manifesterar sig i uppförandet av borgen. Borgen innesluter den styrka som gett fursten makten och gör den påtaglig och ständigt närvarande. Men borgens väldiga murar inte bara uttrycker utan är furstens styrka; högre och kraftigare murar innebär även i realiteten en starkare och mäktigare furste, en starkare och mäktigare styrka. Borgen är en manifestation, ett förborgande av styrkan själv snarare än av den individuella fursten. Borgen är inte bara en bild av det feudala samhällets form av makt utan är till viss del denna makt. För att furstens styrka och mäktighet skall bestå förutsätts att han kan ge styrkan fasta beständiga former. Borgen ger styrkans form av makt kontinuitet i tiden, ger den en tröghet; fursten kan lida ett nederlag men borgen består, för honom själv eller andra att besitta.

Denna furstens byggnad, denna maktens byggnad, denna styrkans byggnad förhåller sig gentemot undersåtarnas byggnader likt maktförhållandet dem emellan. Furstens borg är av en annan värld än böndernas stugor och gårdar, maktens värld ställd mot vardagens värld. Borgen är ett byggnadsverk som uppförs utan att utgöra ett stöd för det vardagliga livet; snarare utgör den ett hinder i det, en begränsning, en styrning. Borgens syfte är att etablera en avlägsen ordning som genom sin styrka tagit rätten att genom lagar och byggnadsverk ordna den nära ordningen, det vardagliga livet.

Muren

Genom sin dominans av omlandet kan borgherren fritt disponera det. Den rätt som han genom sin styrka äger formulerar han i skrivna lagar vilka ordnar och begränsar det vardagliga livet i borgens omland. Den makt som han nu har rätt till gör det möjligt för honom att beskatta undersåtarna i borgens omland. Det är då staden föds, som ett instrument för furstens effektivare disposition av sitt behärskade omland. Fursten drar en gräns vars passage han beskattar. Gränsen urskiljer staden från landet och därmed vissa undersåtar från andra. Den byggs i form av en mur vars kraftfullhet och mäktighet återspeglar furstens makt att upprätthålla gränsen. Även stadsmuren är ett byggnadsverk eller snarare ett ordnande av rummet som sker utifrån ett perspektiv som inte finner sin logik i den aktuella platsen och dess verksamheter. Den har sitt ursprung i överhetens perspektiv och är endast relevant utifrån den härskande maktens avsikter. Den delar undersåtarnas liv i två verkligheter och styr och begränsar deras möjligheter. Den skapar också rivalitet parallellt med ett beroende mellan undersåtarna på vardera sidan om gränsen, på vardera sidan om muren.

Undersåtarnas verklighet är inte längre en helhet; deras verklighet består nu av två delar, två rum, staden och landet; rum, vilka har olika invånare, olika verksamheter, olika lagar, olika vardagar. Denna delning som fursten genomdrivit, en delning som ger upphov till rivaliteter och beroenden, utnyttjar han politiskt och ekonomiskt; med murens hjälp befäster han sin makt och beskattar han sina undersåtar.

Makten under 1500- och 1600-talen

Nationalstaten

Under 1500- och 1600-talen växer den furstliga maktsfären från den enskilda borgens omland till ett nätverk av borgar som uppnår dominanser över flera landsändar, vilka samlas till ett rike, en nation, under en huvudborg, en huvudstad. Fursten regerar inte från en borg över ett omland utan utifrån en huvudstad över en nationalstat. Inom riket är furstens övermakt så stor att han mycket sällan behöver låta sin styrka formas till direkt våld för att hans position skall upprätthållas. De konkreta striderna står istället mellan konkurrerande riken och furstar, vilka strävar efter att på varandras bekostnad ytterligare utvidga sin makt. Dessa strider är väsensskilda de direkta striderna mellan omland och borg, mellan undersåtar och furste, varför de är obegripliga för den enskilde undersåten; de utvecklar styrkor och krafter okända för honom. På de platser där dessa strider äger rum ödelägger de landet och det vardagliga livet.

Styrkans representationer

På den lokala nivån uppträder makten mindre påtagligt, den fysiska styrkan och det påtagliga våldet i direkta och reella strider är sällsynta och istället tar styrkans och maktens representationer över som furstens huvudsakliga maktmanifestationer. Dessa representationer av furstens makt kan i sig vara våldsamma, exempelvis när fursten skipar lag och rätt i sitt rike genom att utdöma grymma bestraffningar och kvalfulla avrättningar men på sin spets ställs paradoxalt nog furstens makt när han undlåter den att verka genom en benådning. Fursten står över rätten, han formulerar den, han låter den verka och låter den, åter igen, inte verka. Så framställer fursten sin absoluta makt och okränkbara rätt med kuslig tydlighet; rätten och ordningen är och åter igen, är den icke. Besträffningen är då snarare en representation av den furstliga makten, en teatral föreställning som för ut budskapet om furstens förkrossande styrka, alltomfattande makt och okränkbara rätt. Det är fortfarande en makt som bygger på styrka men en styrka så övermäktig att dess representationer är tillräckliga för att upprätthålla tillståndens ordning.

Men representationerna av furstens styrka, makt och rätt kan också ta andra uttryck. Ceremonier och fester med anledning av furstliga kröningar och giftermål eller militära segrar, där även undersåtarna tillåts delta eller snarare uppmanas att delta så att de själva blir en del av den furstliga maktens manifestation. Minnesmärken i form av byggnader och monument som dagligen påminner undersåtarna om tillståndets ordning, furstens absoluta överhöghet. Dessa byggnadsverk syftar också allt mindre till att framhäva furstens fysiska styrka utan glorifierar snarare hans ouppnåeliga mäktighet.

Staten

Framförallt representeras furstens styrka, makt och rätt genom hans personliga representanter verksamma inom den administrativa statsapparaten. Staten är det tydligaste uttrycket för furstens maktutövning under 1500- och 1600-talen. Den är det administrativa instrument med vilket fursten avser att effektivt disponera sitt rike. I det äldre, medeltida samhället fanns stora områden och många verksamheter som undgick den feodale fursten; den folkliga olydnaden var utbredd och i många fall accepterad. För att kunna konkurrera med andra riken om ett utökat herravälde och för att inte själv falla offer för andra furstars styrka måste han effektivare samla det egna rikets krafter; ett arbete den administrativa statsapparaten skall utföra. Dess myndighet upprätthålls genom hotet om våld men verkar i sin vardagliga gärning på ett betydligt stillsammare sätt. Den ordnar landet i områden och verksamheter och ger dem egna förvaltningar och styrelser under furstens överinseende. Staten klassificerar och disponerar, räknar och bokför, övervakar och kontrollerar. De kungliga representanterna från dessa förvaltningar når allt längre och täcker allt större ytor av det furstliga riket och dess verksamheter. De kan kraftfullare och intensivare upprätthålla dominansen och noggrannare och effektivare utföra den furstliga dispositionen.

Maktens fasta former under 1500- och 1600-talen

Stadsgrundning

Effektiviseringen av den furstliga maktutövningen genom införandet av en centralstyrd statsförvaltning får en påtaglig motsvarighet i den byggda verkligheten. Tydligast sker det genom grundläggandet av nya städer vilka når landsändar och regioner som tidigare undsluppit den furstliga kontrollen. Städerna blir nu, vid sidan av att likt de medeltida städerna påtagligt befästa furstens dominans över omlandet, centra för den lokala statsförvaltningen. Större områden och fler verksamheter blir föremål för furstens

intressen. Städerna är de nålsögon genom vilket rikets inkomstbringande verksamheter måste passera, vilket ger fursten tillfälle att själv kontrollera och beskatta dem.

Stadsplanering

Även inom staden stärker fursten sin maktutövning, dels genom att den statliga förvaltningen naturligtvis även verkar här men också genom en omorganisation av stadens rum i sig. Fursten hade tidigare delat upp den medeltida undersåtens verklighet i två rum, staden och landet, men rummet inom staden hade i hög grad varit stadsbornas egen angelägenhet. Detta överensstämde med den feodala verkligheten där ett slags kontrakt mellan stadsbon och fursten fanns, en ömsesidig överenskommelse, ett ömsesidigt beroende, om än med en oerhörd slagsida till furstens fördel. Detta kontrakt förmår nu fursten att bryta genom den förstärkta maktposition han lyckats uppnå. Livet i staden kan nu helt ske på furstens nåder; han har inte längre behov av några ömsesidiga överenskommelser, han har makten och därmed rätten att fritt disponera staden och dess liv. Detta uppnår han genom att bygga gator, torg och platser vilka bär hans eget signum. I den medeltida staden ägde stadens liv rum på gator och torg formade av stadsbornas vardag, vi kan säga att gatorna och torgen tillhörde detta liv. I den centralstatliga staden äger stadens vardagliga liv rum på gator och torg vilka tillhör fursten. Det är stadens offentliga rum som föds men i betydelsen den offentliga överhetens rum. Stadsborna, deras liv och verksamheter förs nu ut i offentligheten och blottas för furstens blick och blir föremål för hans avsikter. Undersåtarna är ständigt utsatta för hans makt; allt de företar sig måste med nödvändighet äga rum på platser som fursten proklamerat som sina intressesfärer. Det är inte bara de nya paradgatorna, de stora processionsplatserna, de praktfulla adelspalatsen, monumenten, fontänerna, statyerna och absolut inte bara furstens eget palats som representerar och verkställer hans makt över staden, det är i än högre grad de små rätvinkliga gatorna som envist rutar in staden i kolumner och tabeller som befäster staden som en furstlig domän. Borgen manifesterade och var furstens styrka, muren uttryckte och verkställde furstens rätt att skilja stad från land; organisationen av stadens offentliga rum i ett geometriskt gatumönster representerar och utövar furstens effektiviserade makt.

Makten under upplysningstiden

Spänning mellan furstligt tyranni och folkligt uppror

När fursten nått sina mål, när hans styrka är oövervinnerlig, när hans makt är alltomfattande, när hans rätt är okränkbar, då ifrågasätts paradoxalt nog

hans position. Furstens effektiviserade maktutövning via sin administrativa statsapparat beskär undersåtarna deras handlingsmöjligheter så fullständigt och tvingar ned dem i ett så djupt armod att de inte längre uthärdar sin vardag; då finns ingen annan väg än uppror. Furstens representationer: triumftågen, ämbetsmännen, de offentliga bestraffningarna, vänds mot honom; triumftågen orsakar upplopp, ämbetsmännen utsätts för spott och spe, vid de offentliga bestraffningarna tar folkhopen parti för den bestraffade. Undersåtarna erkänner inte längre furstens överhöghet, de viker sig endast för hans övermäktiga styrka. Den alltid underliggande spänningen mellan furstlig övermakt och folkligt motstånd bryter oftare ut i påtagliga strider.

Borgarklassen

I denna spänningsladdade situation finns en speciellt betydelsefull samhällsgrupp vilken varit något av furstens skötebarn, borgarklassen. Det var hos borgarklassen fursten såg den ekonomiska potential han hoppades skulle utgöra grunden för hans vidare maktambitioner. Därför har han systematiskt fört en politik som uppmuntrat och gynnat deras verksamheter, om än för att binda dem inom den furstliga intressesfären. På grund av denna politik identifierar borgarna sig som subjekt i dubbel bemärkelse, som underdåniga subjekt inför furstens maktutövning men också som handlande subjekt vilka kan agera utifrån egna positioner. Det är en våldsam frigörelseprocess som inleds när furstens skötebarn mognar och blir medvetna om sin egen särart och potential. Borgarklassen blir den förlösande tredje parten i det labila spänningsfält mellan furste och undersåtar som uppstått under epokens slutskede. De solidariserar sig varken med fursten eller de folkliga massorna, snarare föraktar de dem båda. De bygger sig en egen världsbild där de själva spelar huvudrollen. I kamp med fursten söker de införa en samhällsordning som samtidigt skall göra slut på furstens tyranni och hålla pöbeln i schack.

Samhällsfördraget

Den samhällsordning borgarklassen pläderar för är upplysningens samhällsordning, byggd på förnuft och yttrandefrihet, där tanken om samhällsfördraget spelar en central roll. Samhällsfördraget ansågs vara det fördrag, som människorna slutit någon gång i historiens begynnelse för att göra slut på naturtillståndets barbari. Det ansågs vara ett uttryck för folkets förnuftiga vilja. Det var på detta sätt samhället skulle fortsätta att danas, genom förnuftig reflektion hos individen själv eller som resonemang individer och grupper sins emellan. Om det förnuftiga resonemanget fick verka i frihet skulle man komma till förnuftiga slutsatser angående aktuella samhällsproblem och kunna grunda beslut om dem på gemensamma upplysta grunder. Delaktighet i samtalet förutsätter dock ett visst mått av bildning vilket utslöt den stora majoriteten av befolkningen från inflytande.

Maktens karaktär

Då makten enligt samhällsfördraget utgår från folket som helhet, skänker det utövarna av makten en okränkbar rätt och en oerhörd styrka; rätten är absolut och den som bryter mot samhällsfördraget drabbas av den förkrossande styrkan i hela folkets onåd. Styrkan i makten och rätten att utöva den är minst lika stor som hos fursten; det som sker är snarare en förtätning av maktutövningen än en mildring. Den blir allmängiltigare och generellare, variationer och diskontinuiteter försvinner, benådning blir i den nya samhällsordningen omöjligt; på varje brott mot samhällsfördraget måste ett straff följa, allt annat är att sätta sig över folkviljan. Maktutövning blir förnuftigare och allmängiltigare men också ihärdigare och envisare. Man kan säga att det är rättvisan som föds men motiven till rättvisan är inte bara förnuft och rättspatos, det karaktäristiska för borgerlighetens maktutövning är snarare en önskan om en mer ekonomisk, mer effektiv, mer målinriktad maktutövning; man vill ersätta furstens despotiska och teatrala prakt med borgerlighetens kamerala och nitiska hushållning.

Maktens utövning

Vi ser en konfrontation mellan två makter med olika härledningar. Den ena makten grundar sig på styrkan och dess representationer, den andra på förnuftet och kunskapen. Hos den ena utgår makten från fursten och riktas mot undersåten, hos den andra utgår makten ifrån folket och riktas mot individer bland folket, vilket gör att maktutövningen i det senare fallet inte kan ske utan ett visst mått av medkänsla, naturligtvis en avsky mot den som vågar bryta med folkviljan och därmed hota hela samhällsordningen men också en medkänsla, brottslingen är trots allt en människa. Men då brottslingen bryter med samhällets och sina egna grundvalar måste det vara något fel med honom, är han galen, sjuk, ond? Han betraktas som en onormal människa som måste behandlas.

Denna parallellitet av medkänsla med brottslingen som medmänniska och avsky för brottslingen som samhällshot kopplad till borgarklassens förnuftstro gör att maktutövningen nu tar helt andra former, den får en pedagogisk eller fostrande prägel. För det första gäller det att motverka brottets ytterligare verkningar, att avvärja hotet mot samhällskroppen och för det andra att återföra brottslingen till samhället, att återanpassa honom som nyttig samhällsmedborgare.

Det är inte bara de teoretiska grunderna som skiljer upplysningens idé om makten från den furstliga, det är också själva det sätt på vilket makten utövas som skiljer sig. I den borgerliga ideologin utgör brottet liten skada i sig, värre skada gör det som exempel för andra. Makt- och rättsutövningen strävar därför i första hand efter att stävja alla vidare följder av ett be-

gången brott och inte likt fursten att hämnas det. Det man bekämpar är inte den enskilde brottslingen utan brottsligheten i sig. Därför får själva rättsmaskineriets gång en pedagogisk och fostrande uppgift. Straffet riktar sig i högre grad till de ostraffade än till den straffade, man vill lämna spår i de ostraffades tankar snarare än märken på de straffades kroppar. Förundersökning, dom och bestraffning sker offentligt för att folket skall kunna följa maktens förnuftiga, rättmätiga och obönhörliga gång. Man tänker sig offentliga bestraffningar på stadens gator och torg med tydliga kopplingar mellan brott och straff för att maktens logik skall tydliggöras; den som missbrukade den offentliga friheten skulle mista den, utpressning och ocker skulle bestraffas med böter, stöld med konfiskation, falskeligt åberopande av äretitlar med offentlig förnedring, mord med döden, mordbrand med bålet. Det är rättsutövning som pedagogik. Stadens gator och torg blir läroböcker och det dagliga livet lektioner som inpräntar rätten och maktens verkningar. En brottsling som döms till offentligt straffarbete tjänar samhället två syften, dels utför han ett samhällsnyttigt arbete, dels tjänar han som ett ständigt närvarande och varnande tecken på stadens gator. Man riktar sig till de ostraffades föreställningar, maktutövningens offentliga skådespel sår tankar om dess förnuftighet, rättmätighet och obönhörlighet. Men man riktar sig också till brottslingen, brottslingen som individ; man söker kunskap om hans person, hans bakgrund; man intresserar sig för hans sociala situation, hans hälsa, kort sagt skaffar man sig den kunskap utifrån vilken man kan behandla honom, återföra honom till samhällskroppen som en nyttig medborgare. Makten skaffar sig kunskap om sina subjekt för att effektivare styra och anpassa dem till den rådande samhällsordningen.

Formerna för maktutövningen har nu kraftigt ändrat karaktär. Från den furstliga makten som grundar sig på furstens övermäktiga styrka och som utövas brutalt och direkt på hans undersåtars kroppar, till borgerlighetens makt byggd på folkets förnuftiga vilja, vilken utövas genom kunskap om undersåtarna som individer. Från styrka till förnuft, från kropp till själ. Denna förskjutning eller anpassning av maktutövningen till en förändrad samhällssituation formulerades tydligt av fransmannen J M Servan 1767:

”När ni på detta sätt skapat en kedja av idéer i era medborgares huvuden, kan ni skryta med att ni leder dem och är deras herrar. En enfaldig despot kan betvinga slavar genom att belägga dem med bojor; en verklig statsman binder dem ännu starkare genom deras egna idéers bojor; det är vid förnuftets fasta plan han fäster den första länken; bojorna är så mycket starkare som vi inte vet hur de är sammansatta utan tror att de är vårt eget verk; förtvivlan och tiden fräter sönder kedjor av järn och stål, men förmår ingenting mot vanan att förbinda vissa idéer med varandra; de bara gör bandet dem emellan ännu starkare, på hjärnans mjuka fibrer vilar de starkaste rikens orubbliga grundvalar.”

Maktens fasta former under upplysningen

Även om upplysningens idéer om makten var ett program som i huvudsak användes i kampen med fursten och aldrig fullt ut förverkligades så gav det ändå avtryck i den byggda verkligheten, eller snarare ändrade det betydelsen av den. Torgförandet av upplysningssidéerna i en offentlig debatt var i sig ett infriande av dem. De rum som tidigare varit furstens offentliga rum blev nu offentlighetens rum; borgarklassen tillägnade sig och omtolkade de furstliga stadsrummen vilket var ett steg i förverkligandet av upplysningsprogrammet; det var i det offentliga rummet den allmänna opinionen skulle formuleras vilken sedan kunde skrivas ned och bli lagar och ramar för det upplysta borgerliga samhället. Den upplysta maktutövningen skulle vara offentlig, statens alla handlingar, både i betydelsen dokument och aktioner skulle vara offentliga, detta krävde ett offentligt rum. Det var i enlighet med detta man tänkte sig att rättsutövningen skulle ske i de offentliga rummen; det var här de bestraffade skulle visas upp som varnande tecken, det var här man skulle kunna följa rättvisans obönhörliga gång, det var här som det upplysta samhällets institutioner åter och åter igen skulle visa upp sitt förnuftiga och rättmätiga maskineri. Stadens rum var tänkta att bli en lagarnas trädgård som medborgarna dagligen levde i och ständigt fostrades av.

Makt i det borgerliga samhället

Förskjutningar mellan program och verklighet

Att skilja det borgerliga samhället från upplysningens samhälle kan tyckas motsägelsefullt, banden dem emellan är onekligen starka men då upplysningens samhälle utgör en ideologi, ett program och det borgerliga samhället är en utförd verklighet sker avgörande förskjutningar i transformationen dem emellan.

Det borgerliga samhället behåller upplysningens idéer och värderingar när det gäller maktens grunder, men betonar ihärdigare egendomsinnehavet och inte bara bildningen som ett krav för att delta i de samhällsformande processerna. Det som skiljer program från verklighet är inte de teoretiska grunderna utan den teknik makten kommer att använda sig av i sin konkreta utövning och hur den drabbar medborgarna, denna teknik är disciplinen. Förskjutningen är inte en medvetet formad process, vi kan bara konstatera att den äger rum när upplysningens program transformeras till ett verkligt samhälle. Vi har en ideologisk föreställning om makten och en annan praktisk verkan av den, där ingendera är oviktig och där båda kommer att ge upphov till byggda rum.

Ur borgarklassen synvinkel förverkligas verkligen upplysningens program till stor del, det är de som står för samhällsomdaningen genom upplysta resonemang sinsemellan men för den stora massan framstår de bara som en ny överhet som ersätter den gamla. Men förskjutningen som äger rum kan inte bara reduceras till den motsägelse som finns inbyggd i det borgerliga samhället med dess ideologi, där makten vilar på hela folkets vilja och dess verklighet, där majoriteten av folket i realiteten är utesluten från samhällsinflytande. Den disciplinära makten kan inte sägas vara hemmahörande hos borgerligheten, den är inte en makt som någon innehar, det är en makt som verkar; makten i det borgerliga samhället har inte en riktning från borgarklassen till de egendomslösa; snarare befinner sig båda samhällsgrupperna i den disciplinära maktens spänningsfält men i ett förhållande där borgarklassen besitter mer strategiska positioner.

Den disciplinära makten

Den furstliga makten ställer upp påtagliga hinder (murar) och stiftar lagar vilka upprätthålls med påtagliga kroppsstraff, furstens maktutövning inriktar sig på undersåtarnas kroppar. Han avser inte att få dem att förstå hans ageranden, han tvingar dem helt enkelt att lyda. Den upplysta makten grundar sig på folkets vilja; folket deltar aktivt i samhällets danande och lagarnas formande. Medborgarna måste därför ständigt stärkas i sin ansvarsfulla roll; maktutövningen blir pedagogisk och fostrande och inriktar sig på deras föreställningar och tankevärld. Den disciplinära makten är inte en makt som avser att belägga sina subjekt med bojor för att passivisera, den strävar efter att binda dem till sig för att aktivera och utnyttja; den är inte bara destruktiv i det att den hindrar skeenden, bestraffar handlingar och betvingar kroppar, den är också produktiv, den uppmuntrar andra skeenden, kanaliserar kropparnas handlingar i nya och nyttiga banor. Effekten av den disciplinära maktteknologin är en samtidig ökning och minskning av kroppens krafter, en ökning av dess ekonomiska krafter, dess arbetsförmåga och en minskning av dess politiska krafter, dess olydnad. Detta sker genom att maktutövningen åter riktar in sig på kropparna. Men den närmar sig dem inte likt fursten för att märka dem med sin våldsamma styrka utan avser nu att dressera dem, lämna spår i deras beteenden. Den yttrar sig som en ortopedisk fostran istället för en pedagogisk fostran. Bildningsambitionen blir oviktig, makten skapar och hanterar istället fogliga kroppar. Denna maktutövning kräver ett strikt ordnande av tiden och rummet, en rumsordning som bättre motsvaras av de offentliga institutionerna än de offentliga rummen. Man kan beskriva förskjutningen i maktutövningen rumsligt som en förflyttning från det offentliga rummets upplysta resonemang och pedagogiska vardag till den offentliga institutionens skiljande rum och uppmätta tider.

Maktens fasta former i det borgerliga samhället

De offentliga rummen

När borgarklassen fick möjlighet att förverkliga sitt program och ge det fasta former i den byggda verkligheten är det den borgerliga ideologin man avser att bygga. Man lägger stor tonvikt på de offentliga rummen, deras ordnande och utformning. De lägger sig som ett nytt, friare komponerat mönster över det furstliga tabellverket av gator. Inte så att man förnekar det, tvärtom bygger man vidare på det; det blir bokföringsgrunden för borgarklassens ekonomiska verksamheter i staden men det viktiga är de offentliga rummen från vilka makten skall utgå. Det är här de upplysta resonemangen skall föras, det fria ordet flöda, tidningar, tidskrifter och böcker läsas. Ur dessa resonemang, mellan bildade medborgare skall samhällsordningen formuleras och de aktuella politiska frågorna finna sina lösningar; det är så man avser att ge makten riktning. Men dessa rum hörde snarare hemma i upplysningsprogrammet än i den borgerliga verkligheten, därför kom de aldrig att spela den grundläggande roll i samhället det var tänkt. Makten kom att formas och verka i andra rum; i de offentliga rummen byggdes också de offentliga institutionerna: skolor, sjukhus, militärkaserner, hospital, offentliga förvaltningsbyggnader, fängelser. Det var i dessa rum makten tog form, det var här makten kom att verka, praktiskt och påtagligt. Man slås av den märkvärdiga samstämmigheten i institutionernas organisation av rummet; skola eller fängelse, sjukhus eller militärkasern, offentlig förvaltningsbyggnad eller hospital, liknar de alla varandra. Det är dessa byggnader med konformt organiserade rumsceller som berättar mer om maktutövningen i det borgerliga samhället än de praktfulla, offentliga rummen.

De offentliga institutionerna

För att den disciplinära makten skall kunna verka kräver den kunskap om sina subjekt, den individualiserar dem. Genom kunskap om individernas särart kan makten stämpla dem med vissa egenskaper, nåla fast dem vid en bakgrund och social situation, binda dem till vissa möjligheter, kort sagt klassificera dem. Klassificeringen gör dem till unika fall och ju unikare de är, ju större kunskap man äger om vart och ett, desto fastare är de bundna, desto fastare grepp har makten om dem. Som unika fall kan de jämföras med andra fall eller en norm, mot vilken de kan bedömas och betygsättas; slutligen kan de utifrån dessa bedömningar behandlas och anpassas.

Därför är institutionen den plats där makten verkar. Den är den rumsliga organisation i vilken man samtidigt kan inhämta kunskap, (klassificera) och behandla, (disciplinera); här undersöks individernas kroppar, man mä-

ter och väger, noterar onormaliteter, sjukdomar, hälsotillstånd, tar reda på deras bakgrund, nuvarande situation och framtidsutsikter, förvissas sig om deras kunskapsnivå, begåvning, själstillstånd, bokför deras styrka, uthållighet, uppdagar deras vilja att lyda och deras tendenser till olydnad; därefter föreskrivs behandlingar: straff, belöningar, mediciner, kurer, vård, övningar, läxor, drillar, alla speciellt anpassade till den enskilda individen och den specifika situationen.

Den furstliga makten byggd på styrka visade stolt upp sig, det var en del av dess maktutövning, undersåtarna förpassades till skuggan. Den disciplinära makten däremot tvingar fram sina subjekt i ljuset och gör sig själv osynlig. Det är genom denna belysning som makten fäster sitt grepp om dem; synligheten, iakttagbarheten, övervakbarheten ökar maktens kunskap om individerna vilket gör det möjligt att effektivare bemäktiga sig dem. Det var denna process som inleddes när fursten byggde sina offentliga rum och tvingade fram stadsborna och deras verksamheter i ljuset, en process som nu fördjupas med hjälp av de disciplinära teknikerna, bland dem den arkitektoniska modellen institutionen.

Institutionen är ett arkitektoniskt svar på en problemställning som formulerats av den disciplinära makten. Den skall möjliggöra samtidig övervakning, examination och behandling. Den löser detta problem genom olika nivåer av seriella rum utan inbördes kontakt så att det i varje rum kan placeras en kropp eller en verksamhet vilken kan iaktas från neutralt utrymme. Den konkreta arkitektoniska uppfinning som möjliggör detta är korridoren, det neutrala utrymme varigenom man kan förflytta sig i serier av rum utan att synas och med vars hjälp man kan se till att oönskade möten mellan kroppar och verksamheter undviks. Rummen kodas till verksamheter eller funktioner så att det nyttiga sättet att bruka dem framgår. Dessa funktionsrum ordnas i sin tur i serier som överensstämmer med ett program: en produktionsapparat, en läroplan, en medicinsk behandling. På detta sätt uppnår institutionen sitt mål att samtidigt minska kropparnas upproriska krafter samtidigt som den tillvaratar dess nyttiga. Den skapar levande tablåer där olydiga och farliga folkhopar förvandlas till ordnade och nyttiga individer.

Även användandet av tiden görs effektivare i institutionen; man förbättrar möjligheterna att mäta dess kvantitet och bevaka dess kvalitet, genom att dela in den i mindre enheter och utesluta distraktioner från det nyttiga användandet av den. Verksamheterna delas upp i korta tidsmoment vars effektiva utnyttjande optimeras genom belöningar och bestraffningar. Institutionen samlar kroppar, krafter och tid i avsikten att öka nyttan. Organisationen av rummen och dispositionen av tiden är det som gör de offentliga institutionerna så lika oavsett funktion; de är alla skolor, fängelser, sjukhus och militärkaserner på en gång då de alla fostrar, övervakar, behandlar och

drillar. Detta system av metoder att individuellt och kollektivt betvinga kropparna utvecklas parallellt med ideologin om det upplysta, offentliga samhället men det är här och med denna teknik makten verkar i det borgerliga samhällets vardag. Institutionen är samtidigt platsen för grunden till makten, kunskapsinhämtningen, och platsen för utövandet av makten, disciplineringen. Makten tar form i den offentliga institutionen istället för det offentliga rummet.

Men institutionen är en modell, förverkligad och verksam på sin nivå men möjlig att utveckla till en mer allmängiltig lösning. Hittills har vi talat om de offentliga institutionerna: skolor, sjukhus, kaserner, fängelser, men vi kan lätt flytta över modellen till det ekonomiska livet, till verkstaden och fabriken; den rumsliga organisationen och tidsuppdeleningen där är densamma som i de offentliga institutionerna. Men vi kan gå längre; varför inte bygga en stad till sin helhet efter dessa principer, en stadsinstitution. Det är detta man företar sig i det demokratiska samhället på 1900-talet.

Makt i det demokratiska samhället

Genom lagstadgad rätt till undervisning och ett ökat statligt ägande, vilket i det demokratiska samhället i princip innebär ett gemensamt ägande, är ingen utesluten från inflytande på det demokratiska samhället, vilket manifesteras i den allmänna rösträtten; i det demokratiska samhället utgår makten i sanning från hela folket. Nu ökar styrkan och rättmätigheten hos makten till en maximal nivå; styrkan är nu den samlade kraften hos alla medborgare och rättmätigheten är total då alla medborgare är delaktiga. Men i det demokratiska samhället saknas fora där makten kan ges riktning av samhällsmedborgarna; de offentliga rummen och de offentliga diskussionerna där samhällspolitiken skall formuleras finns som företeelser men brukas inte av folket som helhet; det är en liten kunskapselit liksom i det borgerliga samhället som leder och styr debatten och som formulerar de politiska problemen och lösningarna. Befolkningen som helhet deltar vid valen men tar då ställning till färdigformulerade program, de deltar inte i utformandet av dem. Folkets delaktighet i maktutövningen reduceras till en acklamatorisk, godkännande uppgift. Maktens teoretiska grunder i det demokratiska samhället kan i princip ledas tillbaka till samhällsfördraget men dess praktiska utövande, dess tekniker, kan härledas längs den disciplinära maktens linjer. Det är detta reella verkande av makten som formar samhällsprocesserna snarare än de teoretiska programmen. Resultatet blir att vissa grupper åter kan besitta strategiska positioner i maktens spänningsfält, punkter vilka kännetecknas av en förhöjd intensitet av vetande; de är knutpunkter där

kunskaper koncentreras och inhämtas. Dessa knutpunkter finns på alla nivåer och får den disciplinära makten att verka i samhällskroppen som helhet, från regeringsnivå via styrelser för privata storföretag och offentliga förvaltningar ned till små arbetsgrupper inom arbetsplatserna och i relationer inom familjen men den disciplinära makten kan inte identifieras med dessa personer, institutioner och myndigheter; den är ett tillstånd, ett spänningsfält, den kan inte ägas, den är det sätt på vilket makten verkar.

Maktens fasta former i det demokratiska samhället

Den disciplinära maktens totala genomförande i det demokratiska samhället återspeglas naturligtvis i den byggda verkligheten, det är genom den som den till stor del verkar. I det demokratiska samhället raderas de offentliga rummen ut, de gör inte längre någon nytta, för vad som inträffat när alla blivit delaktiga i samhällsformandet är att det inte finns anledning till några rum vid sidan om maktens rum. Vi kan säga att den furstliga statens gatunät nu breder ut sig över staden som helhet, då den nu tillhör dess invånare genom deras delaktighet i staten; stat och samhälle har vuxit ihop och inga gränser behövs dem emellan. Resultatet blir ett neutralt rum i vilket man alltid befinner sig, ett rum man aldrig behöver lämna, ett rum man aldrig kan lämna, den disciplinära maktens rum. I detta rum finns ingen överhet och inga undersåtar, endast en mångfald mer eller mindre gynnsamma positioner. Rummet ordnas i enlighet med den disciplinära maktens logik och med institutionen som modell. Staden som helhet utformad som en institution, ett rum för varje individ och beståndsdel, ett rum för varje verksamhet och funktion, ordnade i effektiva rationella serier och tablåer och med upprepade examinationspunkter.

Den oerhörda kraften och produktiviteten som finns i det demokratiska samhället med sin disciplinära maktordning spränger den traditionella staden, den är inte längre tjänlig som modell för dess vidare utveckling. Det demokratiska samhällets modell blir istället mindre tillväxtenheter som kan adderas till staden alltefter den växer, enheter som kan liknas vid utvecklade och förstörade institutioner av disciplinär modell. De riktar inte in sig på någon specialitet utan är nu generella institutioner som låter den disciplinära makten verka i livet och staden som helhet. Deras rumsliga organisation överensstämmer väl med de äldre institutionerna; rummen som skiljer kropparna och verksamheterna så att ingen distraherande blandelse behöver äga rum: bostad från bostad, bostadshus från bostadshus, bostadsområde från bostadsområde, bostadsområde från arbetsplatsområde; det seriella ordnandet av dessa rum på olika nivåer: bostädernas serier

inom bostadshuset, bostadshusens serier inom bostadsområdet, bostadsområdenas serier inom staden; funktionskodningen av rummen på flera nivåer: matrum-sovrums-badrum, bostad-samlingslokal-tvättstuga, bostadshusboutikshus-servicehus, bostadsområde-arbetsplatsområde-fritidsområde; det oändliga antalet examinationspunkter i form av mindre institutioner inom den stora institutionen: daghem, skolor, bostadsförmedlingar, arbetsplatsförmedlingar, sjukhus, arbetsplatser, servicehem.

Med den arkitektoniska modellen institutionen genomsyrar den disciplinära makten i det demokratiska samhället som helhet, verkningarna gör sig ständigt påminda: det moderna disciplinära samhällenas oerhörda produktivitet då de lyckas avtvinga individerna deras onyttiga förehavanden utan att minska kraften i deras nyttiga arbetsförmåga, de oklara och undan-
glidande maktrelationer då makten inte besitts av vissa personer, institutioner eller samhällsgrupper, utan verkar i ett ständigt och överallt närvarande kraftfält, den makalösa explosionen av vetande då kunskapsinhämtandet sker ständigt och berör allt genom att samhället i stort är byggt och fungerar som ett oerhört tätt nätverk av examinationspunkter för ting, individer och verksamheter. I staden, den byggda verkligheten, blir dessa skeenden som mest påtagliga: främlingskapet, då det som byggs inte är till stöd för det vardagliga livet utan byggs enligt en logik formulerad av ett avlägset system, avsaknaden av delaktighet i danandet av staden och samhället då det demokratiska samhället inte fungerar enligt sina ideal, frånvaron av gränser mellan ansvarsområden då samhället och staden är ett enda neutralt rum behärskat av den disciplinära makten.

Borgen gjorde klart att en övermakt hade anlät till en landsända. Muren var en ordning med vilken makten delade det vardagliga livet i landsändan i två hälfter med olika innehåll, staden och landet. Det furstliga tabellverket av gator var en organisation av stadens rum som tvingade fram stadens befolkning och deras verksamheter i maktens offentliga rum. Borgarklassen utvecklade och intensifierade detta gatunät och lade över det ännu en ordning, borgerlighetens mönster av offentliga rum och platser. I de offentliga rummen uppförde borgerligheten vidare de offentliga institutionerna vilka skaffade sig vetande om befolkningen för att effektivare bemäktiga sig dem. Dessa institutioner blev den modell enligt vilken det demokratiska staden byggdes så att den som helhet samtidigt kan uppfattas som sjukhus, skola och fängelse vars invånare ständigt behandlas, fostras och övervakas.

Vi kan alltså säga att staden steg för steg i allt högre grad blivit ett instrument i utövandet av makten tills det att staden helt rättar in sig i det rådande maktfältet och understryker och befäster det. Stadens invånare är i dess våld.